

מסכת קבוצה

מבט על ההתרחשות ההלכתית כפי שהיא משתקפת בלמידה מתהליכים קבוצתיים ומפסיכודרמה

שרון לשם זינגר

המאמר מנסה לבאר את טיבה של ההתרחשות בתורת הקבוצות בכלל, ובתחום הפסיכודרמה בפרט - להבהיר מהי התיאוריה הצומחת ממנה, ולהאיר בעזרתה היבטים מסוימים של ההתרחשות ההלכתית. ההתרחשות שאליה מכוון המאמר היא ביטויי ההלכה בחוויה האישית, הרוחנית והחברתית של מי שמקיים אותה ומתייחס אליה בחייו. המאמר מתאר כיצד משתקפת ההתרחשות ההלכתית בקבוצות שונות, ומנסה להשליך מכך בחזרה על ההתרחשות ההלכתית עצמה. הוא מבהיר, באמצעות מספר מצומצם של תיאוריות מעולם ההנחיה והפסיכודרמה, היבטים מסוימים בחייהם של ההולכים בדרכה של ההלכה. בעזרת תיאוריות אלה הוא בוחן גם באיזו דרך פוגשת ההלכה הכתובה את בני האדם באתרים הקיומיים של חייהם בעת תרגומה למעשה.

מקרה המבחן שדרכו נבדקת ההתרחשות ההלכתית בהיבטיה הדינמיים השונים הוא התפילה. המאמר מדגים כיצד התיאוריות והיישומים השונים של הנחיית הקבוצות והפסיכודרמה פותחים צוהר להבנת ההתרחשות ההלכתית בשעת התפילה. ההתרחשות הדינמית מציעה מבט "מטא" על ההתרחשות ההלכתית, בשל ממד ההשתהות שבה. כללי המשחק של התהליכים הקבוצתיים דורשים התעכבות ורפלקסיה, ומאפשרים להעלות קולות ורגעים מן ההתרחשות ההלכתית אשר אינם מקבלים ביטוי בחיי היום-יום ובשיהי ההלכתי הרווח.

אני מודה מעומק לבי לאבינועם רוזנק, שפרה אסולין, דניאל דה מלאך, רוני מגידוב, אליק אייזקס, אריאלה בארי בן ישי, כנרת סמואל פולק, עיבל לשם רמתי, איתמר חייקין, ודניאלה כתאין, אשר סייעו לי לחשוב על נושא המאמר והעירו את הערותיהם החשובות. כמו כן, ברצוני להודות גם לכל המשתתפים בקבוצות ההנחיה השונות, אשר לימדוני רבות בסוגיה שלפנינו, ובסוגיות רבות אחרות. תודתי נתונה למשתתפים השונים, על שנתנו את הסכמתם לתאר את הפסיכודרמה שעברו. כמוכן שהשמות המופיעים בתיאורי המקרים בדויים, וגם פרטים מסוימים בסיפוריהם של המשתתפים טושטשו, על מנת לשמור על פרטיותם.

שרון לשם זינגר היא ראש בית הספר להכשרת מנחי קבוצות בעמותה "קולות בנגב", שבמכללה האקדמית ספיר, מנהלת שותפה ב"שיח שלום", שבמשכנות שאננים בירושלים, ומרצה בתכנית לניהול וליישוב סכסוכים באוניברסיטת בן גוריון.

מהו סוד כוחן של הקבוצות? [...] בדיוק הדבר הזה, שהן מעוררות את חקירת התהליך. ההתמקדות בתהליך היא גרעין הכוח של הקבוצה [...]. איפה עוד מתירים למשתתפים, למעשה מעוררים אותם, להעיר באופן עמוק על ההתנהגות כאן-ועכשיו, על טבע היחסים המיידים ברגע ההווה בין אנשים? (יאלום ולשץ', 2006, עמ' 162, ההדגשות שלי).

מבוא

בעשרים וחמש השנים האחרונות עמדה לי הזכות להנחות קבוצות לימוד שונות ומגוונות, שחלקן התקיימו במסגרת של לימוד בית-מדרשי בקבוצות קונפליקטואליות אידיאולוגיות, חברתיות, אמוניות, מנהיגותיות ועוד. לאור התובנות שהצטברו אצלי במהלך הפרקסיס ההנחייתי, אנסה לבאר את טיבה של ההתרחשות בתחום הקבוצות בכלל ובפסיכודרמה בפרט, ולבחון איזו תיאוריה אפשר לגבש מתוכה בתחום תורת הקבוצות. בעזרת ההתרחשות והתיאוריה אנסה להנהיר היבטים מסוימים של ההתרחשות ההלכתית. את ההשראה למהלך זה אני שואבת מספרו המקורי של רוזנק, "ההלכה כמחוללת שינוי", שבו הוא מתחקה אחר האירוע החינוכי המתרחש בתוך שדה ההלכה (רוזנק, תשס"ט). עוד אתאר מה קורה כאשר ההתרחשות ההלכתית משתקפת בקבוצות השונות, ומתוך כך אנסה ללמוד על ההתרחשות ההלכתית עצמה. ההתרחשות שאליה אכוון היא הביטוי של ההלכה בחוויה האישית, הרוחנית והחברתית של המקיימים אותה, ושל המתייחסים אליה בחייהם. באמצעות מספר מצומצם של תיאוריות מעולם ההנחיה והפסיכודרמה אנסה להבהיר דבר מה ביחס להולכים בדרכה של ההלכה, ולבחון כיצד ההלכה הכתובה, בעת תרגומה למעשה, פוגשת בני אדם באתרים הקיומיים של חייהם: כיצד הם חשים בעת תרגום ההלכה למעשה, מה מתרחש בגופם, בנפשם, ביחסים בינם לבין אחרים בקבוצת ההתייחסות שלהם, ומחוצה לה.

למאמר שלושה חלקים: [א] מבוא תיאורטי העוסק בתורת הקבוצות והפסיכודרמה; [ב] הדגמה של התרחשות הלכתית בתוך קבוצות דינמיות בהקשרים פסיכודרמטיים. כמקרה מבחן אתייחס לתפילה כהתרחשות הלכתית בהיבטיה הדינמיים השונים; [ג] ניתוח מתודולוגי וקונספטואלי.

הנחיית קבוצות ופסיכודרמה

התיאוריות השונות, וכן הניסיון שהצטבר בפועל בתחום הנחיית הקבוצות, מבקשים לחלץ את הירע הקיים אצל משתתפי הקבוצה, בלי להחמיץ או להשתיק ידע יקר, המצוי לפעמים

דווקא בשולי הקבוצה. תיאוריות אלה שמות דגש רב על "הכאן והעכשיו", ועל הבנת ההתרחשות הדינמית. קרי התהליך הגלוי והסמוי שמתקיים במהלך המפגש התוך-אישי והבין-אישי בקבוצה.¹ לאורך השנים פותחו שיטות מגוונות "לגעת" במשתתפי הקבוצה ברמות השונות: הרגשית, הקוגניטיבית, הרוחנית, החברתית, האידיאולוגית והפיזית.² בשנים האחרונות מרבים לרונן ביחסי הכוחות המתקיימים בקבוצות, בעיקר בקבוצות העוסקות ביחסים הקונפליקטואליים המתקיימים בין קבוצות מרכזיות בחברה (דה מלאך ובארי בן ישי, 2009).

הפסיכודרמה היא שיטה של טיפול קבוצתי המבוסס על עקרונות המשחק והתיאטרון הספונטני. היא פותחה על ידי יעקב לוי מורנו (1889–1974), שהגדיר את הפסיכודרמה כ"תרבות מרפאה בזעיר אנפין" (therapeutic culture in miniature) (Moreno, 1975). במסגרת הפסיכודרמה ניתן לשחזר באופן חושי חוויות בלתי פתורות או להעניק משמעויות רעננות לחייו של הפרוטגוניסט [הגיבור המרכזי של הפסיכודרמה, הפורש את סיפורו בפני חברי הקבוצה], לעבד מאורעות מהמציאות או הפנטזיה ולהגיע לתובנות חדשות הנובעות מן הפעולה (action insight). הפעולה הפיזית והמילולית מאפשרת למשתתף המתמודד עם קונפליקטים למצוא פתרונות חלופיים, יצירתיים וספונטניים, ומעניקה לו הזדמנות לבחון אותם ולהתמודד איתם מחדש (Kellermann, 1992). שיטה זו מנסה להרחיב את חופש הבחירה של הפרט ושל משתתפי הקבוצה, ועוסקת גם בניסיון לקרב בין בני אדם על ידי כניסתם, בדרך הדרמה, זה "לנעליו" של זה (ארצי, 1991).

המניין כקבוצה – הממד החברתי והקהילתי

1. קיבוץ מניין

בספרו "פניני הלכה", נדרש הרב א' מלמד לסוגיה "מהו מניין?". הוא מאפיין את המניין באמצעות מתן תשובות לשאלות שונות, כמו מהי תפילה במניין, מי מצטרף למניין, מהי חובת ההשתתפות במניין ועוד. את דבריו הוא פותח במתן תשובה לשאלה המרכזית – מהו מניין: "עשרה מישראל שעוסקים בתורה או בתפילה – שכינה שורה עמהם, שנאמר (תהלים פב, א): 'והמדרגה הגבוהה היא כאשר עשרה מישראל עוסקים בדבר שבקדושה, שאז הקדושה מתגלה

1 לדיון על מושג ההכלה ראו: ביון, 1992; לדיון על העבודה עם "הכאן והעכשיו", ודיון על פרשנות התהליך ראו: יאלום ולשץ', 2006; לדיון במושג "הכאן והעכשיו" ראו: פרלס, 1978.

2 על שאלת הגוף-נפש בהנחיה ראו למשל: נוב ונוב, 2004; על סוגיות של מדרש מחול, גוף-נפש וגבולות תפילה, ותהליכים אישיים ובינאישיים המשתקפים בגוף ראו: בראונינג, 2000; לעיון בכיטויים שונים בחיי הקבוצה, הנחיית הקבוצות, ביטויים שונים של העבודה הרוחנית, והמפגש בין קבוצות שונות המתקיים סביב ציר זה, ראו בכתב העת "קבוצות", העוסק בהמשגת הידע המצטבר בתחום זה; לסקירת ההיבטים הרוחניים של המודעות האישית והבינאישית ראו למשל: לשם רמתי, 2007; על חידוש הרוח מתוך מרחבי המשבר בדיאלוגים המדוברים והמנותקים שבחברה הישראלית ראו: ברקוביץ', 2008.

בעולם' (ע' ברכות ו, א). עיקר התפילה במניין הוא שיתפלל אדם עם עשרה יהודים תפילת שמונה עשרה" (מלמד, 2001). והוא ממשיך ומדגיש את המעלות המתקיימות במניין: "נמצא אם כן שיש שתי מעלות במניין: האחת, במניין אפשר לומר את כל אותם דברים שבקדושה שתקנו חכמים לומר במניין; השנייה, בזכות המניין התפילה מתקבלת". בהמשך מדגיש הרב שוב ושוב, בדרכים שונות, שתפילת ציבור במניין עדיפה בהרבה על תפילת יחיד (ותהא זו מכוונת לקדושה ככל שתהיה): "כשיש לפניו שתי אפשרויות, להתפלל ביחידות 'ותיקין' (עם הנץ החמה), או להתפלל אחר כך במניין - דעת רוב הפוסקים שעדיף להתפלל במניין, ועיין בהמשך, יא, ט: במבט ראשון עלול אדם לחשוב כי התפילה שיתפלל ביחידות, תהיה עמוקה ומרגשת יותר, ותבטא יותר את אישיותו וצרכיו המיוחדים. אבל למרות החשיבות שבחוויה הפרטית, עיקר מגמתנו בעולם לקדש שם שמים, ולקשר את כל העולם על כל מרכיביו לשורשו הרוחני, ולשם כך אנחנו צריכים לפעול מתוך הכלל ולמען הכלל" (שם). בהמשך נדרש הרב לשאלת האפשרות לעשות צירוף חילוני למניין וזוהי תשובתו: "לדעת כמה פוסקים, מחלל שבת בפרהסיא, אפילו אם עושה זאת להנאתו, הרי הוא כעובד עבודה זרה ואינו מצטרף למניין (מ"ב נה, מו). אבל בדורות האחרונים, הורו למעשה כמה מגדולי הפוסקים, שאם מחלל השבת רוצה להצטרף למניין - מצרפים אותו. וזאת משום שכיום מעמד מחלל השבת שונה. בעבר, כשכל ישראל שמרו את השבת, כל מי שהעז לחללה בפרהסיא, אפילו אם עשה זאת לשם הנאתו, היה בזה התרסה נוראה כנגד כלל ישראל, ולכן החשיבוהו כעובר עבירות להכעיס. אבל בדורות האחרונים, שלדאבון ליבנו שמירת השבת נפרצה אצל רבים מישראל, אין השבת משמשת מרד למירת הזדהותו של היהודי עם מורשתו, ולכן אם הוא עצמו רוצה להצטרף למניין - אפשר לצרפו. אבל אין ראוי למנותו חזן" (מלמד, תשס"ג).

כעת ננסה לבחון את הדברים אל מול ההתרחשות שהתקיימה במפגש הראשון של תכנית בית מדרש לאנשי חינוך דתיים, מסורתיים וחילוניים. במפגש זה "שלפו" הגברים הדתיים את חבריהם הדתיים מתוך ה"חברותות" השונות שבהן למדו, על מנת להשלים מניין לתפילת מנחה. כששאלנו במליאה את ה"חברותא" החילוני של אחד מהם, כיצד חש כאשר חברו ללימוד הלך לתפילה, הוא דיווח על תחושת מבוכה. הוא התפלא על "האוטומטיות בהתנהלות של הגברים הדתיים", והוסיף כי היה נדמה שהם לא רואים אותו כלל. דברים אלה פתחו שיח ער, שאליו הצטרפו גם חלק מן הנשים הדתיות בחדר, אשר טענו כי ההשתתפות על רגשות הבחורים החילוניים תרמה להן רבות, משום שהן חוות דברים דומים, אך אינן רגילות להשתתפות על כך. אחד הגברים הדתיים אמר כי כשקראו לו לתפילת המנחה, הוא הלך בלית ברירה, שכן למעשה כבר התפלל תפילת יחיד לפני כן. הוא היה מרותק לשיח שהתפתח בחברותא עם בן זוגו, אך למרות זאת נאלץ להצטרף למניין בעל כורחו.

לאחר השיחה הזאת, במפגש הבא, סיפרו חלק מהגברים הדתיים כי הדברים היו משמעותיים בעבורם ולימדו אותם רבות. ההשתתפות על מרקם היחסים בקבוצה בעת תפילת המנחה, ובעיקר בעת ההתקבצות לקראת התפילה, פתחה משהו חשוב בקבוצה. היא אפשרה לנהל דיבור ישיר על הרגש שהתלווה לסיטואציה זו, וביטלה את האוטומטיות של ההתנהלות החברתית-הלכתית בעת קיבוץ המניין. החל מאותו מפגש החלו הגברים הדתיים להזמין לתפילת המנחה גם את הגברים החילוניים, תוך הקשבה ורגישות רבות יותר לרגשות של הגברים והנשים כאחד. את התהליך שהתרחש כאן ניתן לנסות לפענח באמצעות הדרך שבה דלאל מתאר מהי התנהלות אוטומטית: "ההיכט הלא מודע של האדם הוא עובדת היותו אוטומטי [...] החברתי מחלחל אל תוך נפשו" (דלאל, 2003, עמ' 70).

במקרה שלפנינו פעלו מספר מנגנונים אוטומטיים. ייתכן מאוד שההדרה של הגברים החילוניים נבעה מהסכמה של כל הנוגעים בדבר שהתפילה שייכת לגברים הדתיים בלבד. כך, ההשתתפות על אוטומטיות מחשבתית זו היא שאיפשרה להתרחשות ההלכתית להשתנות בחדר. בנוסף נראה כי התפתחותה של הרגישות לקבוצה אחת (במקרה זה הרגישות לגברים החילוניים מצד הגברים הדתיים) פתחה גם לרגישות כלפי הקבוצה האחרת (במקרה זה - רגישות כלפי הנשים הדתיות מצד הגברים הדתיים).

ברצוני לבחון את סוגיית המניין באמצעות הכלים של עולם הקבוצות. על פי ההגדרה הבסיסית, המקובלת בעולם הקבוצות, המניין עונה על ההגדרה של קבוצה:

קבוצה - מספר אנשים, שאופי ההתייחסות ביניהם מבחין אותם מכל האחרים. זו יישות שיכולה להיווצר באופן ספונטני או מתוכנן, כאשר נוצר אצל שלושה אנשים ויותר מרחב תפישתי משותף, ייצוג פנימי הדדי, אליהם נלווים תלות הדדית, קשרים רגשיים ופעילות גומלין.

הדינמיקה בקבוצה מקורה בעצם העובדה שמספר אנשים [...] מקיימים יחסי גומלין לאורך זמן עם אנשים קבועים שמטרה משותפת מאחדת אותם [...] יש להבחין בין קבוצת משימה הנוצרת באופן טבעי למען השגת תפוקות משותפות ותפקוד שמעבר לקבוצה [...] לבין קבוצה דינמית שמתכנסת לשם עבודה אישית פנימית באמצעות התהליך הקבוצתי המונחה (שרת פורטר ושפירא, ח"ת).

ביון, מאבות התיאורטיקנים הקבוצתיים, מתאר ארבע הנחות יסוד הקשורות לעולם הקבוצות: הראשונה מתבססת על ההנחה שהאדם הוא יצור חברתי החי בזיקה עם קבוצות שונות; השנייה מתבוננת בקבוצה כישות עצמאית ולא רק כסך כל חלקיה; השלישית קובעת שישנם תהליכים

סמויים בקבוצה המשפיעים על תפקודה; והרביעית קובעת כי לכל התרחשות ב"כאן ועכשיו" הקבוצתי יש משמעות. את החלק המודע של הקבוצה כינה ביון "קבוצת העבודה". חלק זה כולל את המשימות שהקבוצה מבצעת, את מטרותיה ואת מערכת היחסים הפורמלית המתנהלת בתוכה. ביון טען כי קבוצות מפתחות מנגנוני הגנה נגד רגשות קשים הכוללים איום רב מדי. רגשות כאלו מתפתחים לעתים כתוצאה מאיום פנימי או חיצוני. לתת המודע הקבוצתי קרא ביון "קבוצת ההנחה הבסיסית" והיא מתקיימת ומתרחשת במקביל ל"קבוצת העבודה" הגלויה (דור-חיים, 2011) ביון טען כי המשימה הקבוצתית תיתקע אם וכאשר קבוצת ההנחות הבסיסיות, קרי התהליכים הלא מודעים והלא מדוברים בקבוצה, תשלוט בקבוצת העבודה. לשם כך הוא הציע דרכים דינאמיות שונות להתערב בקבוצת העבודה ולחלץ אותה מתקיעותה, דרך הצפה של קבוצת ההנחות הבסיסיות, וטיפול בתכניה (ביון, 1992).

בהתבוננות ראשונית נראה כי המניין משתייך לקבוצת העבודה, שכן חבריה מתכנסים לצורך משימה משותפת – התפילה. בעקבות ביון אבקש להראות כי גם במניין, כבכל קבוצת משימה, מתרחשים תהליכים משמעותיים שהמודעות אליהם עשויה לתרום להבנת המשימה והגשמתה השלמה יותר. כלומר, אל המניין ניתן להתייחס כאל קבוצה שבה מתקיימות בעת ובעונה אחת שתי קבוצות: קבוצת העבודה, שמשימתה היא להתפלל כך שהתפילה תתקבל, וקבוצת ההנחות הבסיסיות, שבה פועלים היסודות הלא מדוברים והלא מטופלים בקבוצה. ייתכן שניתן לומר כי התפילה (המשימה) תיתקע אם מערך היחסים בין חברי המניין המתפללים לא ידובר ולא יטופל, או לחילופין שהתפילה תיפגע אם מערך היחסים בין המתפללים לשאר חברי הקבוצה יהיה מתוח. הדוגמה שתוארה לעיל, שבה חלק מחברי המניין ביקשו להיות באותו שלב לימוד מעמיק של חבריהם החילוניים בחברותא, וחלק מהנשים שנשארו בחדר חשו שהן מודרות מהשיח, התרחשה בקבוצת ההנחות הבסיסיות. למעשה, באותו חדר התקיימו בעת ובעונה אחת שני "מניינים" שונים: האחד נאסף לצורך תפילה, והשני – המניין המערוב שכלל גברים ונשים, חילונים מסורתיים ודתיים – התקבץ לצורך בירור דינמי של סוגיות חינוכיות. חלק מהמשתתפים השתייכו לשני המניינים, וחוו את המתח והקריעה ביניהם. המשתתפים החילונים, כמו גם המשתתפות השונות בקבוצה, חשו שהם רצויים ושווי השפעה במניין הקבוצתי הרחב, אך במניין הדתי הם חשו עצמם מודרים, או לפחות לא היתה להם אותה מידה של "תחושה ביתית". ההשתתפות על סוגיית ההתקבצות למניין אפשרה לחקור את הדברים הלא מדוברים, ולייצר התפתחות מחודשת בקבוצה הדינמית הרחבה. השתתפות זו "שחררה" את המתפללים, ואפשרה להם להתחיל להתקבץ למניין באופן אחר, שאולי אף הוביל בהמשך לפתיחת ערוצי התפילה עצמה. להתפתחות זו יש קונטקסט הלכתי מקביל: כאשר מזהים שהתפילה (קבוצת העבודה) אינה מגיעה ליעדה בשל קלקול ביחסים הבין-אישיים בקהילה (קבוצת ההנחות הבסיסיות)

מקיימים השתהות, תענית ותהליך של תשובה, ורק אז נפתחת האפשרות שהתפילה תתקבל.³ ביון מציע דרך נוספת של תענית ותשובה שיכולה להביא לתיקון החסימה - הצפת הכאבים, התחושות, התובנות, הזיקות והאמונות של המשתתפים בקבוצה.

בשלב מאוחר יותר בהנחיית קבוצה זו בחרנו להוסיף לעבודה רובד נוסף: חברי הקבוצה נקראו לעיון ודיון פנימי בתוך מעגל של קבוצת השייכות המקורית שלהם, והתכנסו למעין אקווריום בתוך הקבוצה הרחבה. כך, קבוצת שומרי ההלכה התיישבה לנהל דיון פנימי מעמיק, מעין חשבון נפש שמבוסס על התבוננות פנימית לאור זיקתם לקבוצת השייכות האחרת (שהאזינה לשיחתם בקשב רב). לאחר מכן התכנסו חברי הקבוצה החילוניים לדיון מקביל, במעגל פנימי משלהם, שבו דנו בחוויית ההשתתפות שלהם במעגל הרחב (הפעם חברי הקבוצה הדתיים הקשיבו לדבריהם ללא הפרעה). תהליך זה השפיע במידה משמעותית על כל תת קבוצה, וכן על התפתחות הקבוצה הרחבה. בהקשר זה נעיר כי גם משימת התפילה, על פי תפיסתה ההלכתית הפנימית, יצאה נשכרת, שכן המניין נאסף בקלות רבה יותר, מתוך קשב לצרכיהם של חברי הקבוצה השונים.

מקור ההשראה למהלך זה היה השיטה שפיתחה איבון אגזריאן, שטענה כי המשתתפים בקבוצות נוטים להתחבר עם הדומים להם ולהתרחק מהשונה, ועקב כך נוצרות תת-קבוצות סטריאוטיפיות - נשים-גברים, דתיים-חילוניים, מעמד גבוה-מעמד נמוך וכד' - המנציחות את הידוע, משטיחות קונפליקטים ומבצרות אותם (Agazarian, 1996). אגזריאן פיתחה טכניקה ליצירת תת-קבוצות תפקודיות בצורה מכוונת, המעודדת לחקור את הלא-ידוע בקבוצה, עוזרת ליישב קונפליקטים בין תת הקבוצה לקבוצה הרחבה, מזהה את מקורות הכוח בקבוצה ומכילה גם את נסיגותיה (שם). אם נבחן את ההתרחשות שבה אנו עוסקים לאור דבריה של אגזריאן נראה שהמניין הוא התקבצות של קבוצת הדומים. הרב מלמד כותב: "מניין הוא צירוף של עשרה יהודים זכרים שיש בהם דעת ואחריות להצטרף לדבר שבקדושה", ומוסיף כי תפקידו של המניין הוא גילוי הקדושה בצירוף: "זהו עניינו המיוחד של עם ישראל, שהוא מסוגל לגלות את הקדושה בצירוף [...] עם ישראל קיבל את התורה והוא שיכול לבנות את בית המקדש שעל ידו מתגלה האור האלוקי בעולם. ואף עשרה מישראל שמתכנסים לדבר שבקדושה מגלים במידה מסוימת את קדושת כלל ישראל" (מלמד, 2001).

התהליך שהתחולל בחדר שינה את מקומה של התפילה ואת עמדת הנפש של המשתתפים בה והעדים לה, והיא הפכה מפעולה מדירה ומנכרת לפעולה מכלילה. בעקבות הניסיון הזה יש מקום לשאול אם יש אפשרות לכונן מצב שבו המניין משמש ככלי ליצירת חיבורים עמוקים בכלל ישראל, ואולי אף באנושות כולה.

3 ראו סיפורי עצירת הגשמים במסכת תענית.

2. תפילה למקום

מאי תיקון גדול? אמר ר' אלעזר כאותה ששנינו (משנה מידות ב, ה): חלקה היתה בראשונה והקיפיה גזוזטרא, והתקינו שיהיו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה. תנו רבנן: בראשונה היו נשים מבפנים ואנשים מבחוץ, והיו באים לידי קלות ראש. התקינו שיהיו נשים יושבות מבחוץ ואנשים מבפנים, ועדיין היו באין לידי קלות ראש. התקינו שיהיו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה (מסכת סוכה, גא, עב).

בקבוצה אחרת שהנחיתי, התבקשו המשתתפים להיעמד בחדר, כל אחד במיקום שמסמל לדעתו את המקום שהוא תופס בתוך קהילתו. המשתתפים נעו בחדר ונעמדו במקומות שונים. שלושה מהמשתתפים בחרו לייצג את המרחב שהם תופסים בקהילתם בעת התפילות בבית הכנסת: רבקה נעמדה קרוב לדלת, בעודה נעה בחוסר שקט, יוסף נעמד במרכז החדר, וחנה נעמדה קרוב אליו, כשפניה מופנים לעבר החלונות. כשהתבקשו המשתתפים לדוּבב את המקום שבו הם עומדים אמרה רבקה:

רבקה: אני עומדת כאן ליד הדלת, אני לא יכולה לסבול את המקום השולי שנתנו לי בבית הכנסת. אני חשה את ההדרה החריפה שמפעילים כלפי כאישה. בא לי לקום וללכת, לפתוח את הדלת ולהיעלם, אבל יחד עם זאת, שלא כמו חלק מכן, החילוניות, אני לא יכולה להתעלם מהרבנים ולא מההלכה. הם מקור היניקה לחיי הרוח והמעשה שלי, אפילו אם זה מכעיס, פוגע ומכאיב. לעת עתה, אני בוחרת להיות פה בגופי, אבל הנפש שלי זועקת.⁴

יוסף, שנעמד במרכז, אמר:

יוסף: אני עומד קרוב מאוד למרכז החדר. אני דווקא מקנא כך על המקום השולי והמוסתר שיש לך בבית הכנסת. אני מרגיש משותק, חשוף לעיני כול בעזרת הגברים. הייתי כל-כך שמח להיות בשוליים, להרגיש את החופש שנראה לי שאתן חשות שם. אני יודע שאת לא מאמינה לי, ואני יודע שאת חושבת שאני אומר זאת מתוך אטימות ומתוך הפריבילגיה שלי כגבר, אבל אני דווקא רציני. אני לא יודע איך לעבור מהמרכז אל השוליים, מבלי

4 הדברים המובאים כאן ובדוגמאות הבאות כציטוט, נכתבו בתום המפגשים, כסיכום הדברים מתוך הזיכרון. ניסיתי לשמור על רוח הדברים ועל הסגנון הייחודי שבו נאמרו.

לעזוב את בית הכנסת, מבלי להחריב את המבנה האורתודוקסי, אז בינתיים אני עומד כאן בגופי והרבה פעמים פשוט מתנתק.⁵

חנה שעמדה קרוב אליו, כשפניה ניבטות אל החלונות, אמרה:

חנה: אני, בניגוד למה שהרבה נשים פה מרגישות, דווקא מרגישה שאין לי כל כך בעיה עם המקום שאני תופסת כאישה בבית הכנסת בשעת התפילה. העניין הוא שאני מתגעגעת לתפילה של הבית שלי, לניגון, לנוסח הספרדי. אני לא מתחברת לתפילות האשכנזיות, כולי מוצפת בגעגועים [...] התחנתתי עם גבר אשכנזי, חילוני, שמגיע לבית הכנסת רק באירועים מיוחדים. אני ממש לא מתחברת לאווירה הדתית שבאה לידי ביטוי בבית הכנסת של ההורים שלו. זה היה נראה לי חסר חשיבות בזמנו, אבל אני מגלה שיש לכך משמעויות מטלטלות בעבורי.

קיים שיח הלכתי רחב סביב סוגיות שונות העוסקות במקום התפילה: לאן לכוון את התפילה, מה צריך להיות מבנה בית הכנסת ועוד. במסכת ברכות נכתב למשל: "לעולם יתפלל אדם במקום שיש בו חלונות" (מסכת ברכות). במובן מסוים ניתן לדרוש מימרא זו באמצעות עמידתה הפיזית של אותה אישה ליד החלון, כביטוי מטאפורי לגעגוע שלה לנוסח גרסא דינקותא של תפילת ילדותה; כפניית נפש אישית הקשורה לחלון, וככמיהה לפתיחת מרחב נוסף, אינטימי ומוכר, בתוך המרחב שנחווה על ידיה כמנוכר בבית הכנסת האשכנזי.⁶

לאחר שכל אחד משלושת המשתתפים שתוארו דובב את חוויית המקום שלו בתפילה, הם התבקשו לנסות להבין את חוויית המקום של האחר, דרך חילוף תפקידים עימו וכניסה לנעליו במיקומו בתפילה.

כאמור, הנחיה של קבוצות כוללת השתהות רבה על מרקם היחסים שמתפתחים בקבוצה, שבאמצעותה מנסים חברי הקבוצה להבין סוגיות קיומיות הנוגעות לחייהם. על פי רוב, האפשרות לגעת בנושאים אלו צומחת מתוך ההתמקדות ב"כאן ועכשיו", המאפשרת להתחיל

5 פעמים רבות, במאבקים הפמיניסטיים השונים לקידום מעמדה של האישה, שוכחים להקשיב באמפתיה לקולו של הגבר. קשב זה יכול פעמים רבות להעצים ולהעמיק את הצורך בשינוי המבני של החברה.

6 חביבה פדיה מדגישה, דרך הדוגמא של מגדל בבל, את הסכנה של ההתכה של שבעים השפות לכדי שפה אחת. מדבריה ניתן להקיש גם על הסכנה שבהתכת הנוסחים השונים של התפילה לכדי נוסח תפילה אחד: "טעות היא לחשוב שתיקון מגדל בבל הוא בהתכה מאולצת של שבעים השפות לשפה אחת. הכור מבקש להתיק את כל המתכות לכדי מתכת אחת, והתוצאה היא דבר מסוגסג [...] הדימוי שמאפיין את החיים התרבותיים במדינה הוא הדימוי של הגאולה כגאולה אחת לעומת שבעים גלויות. זה גם מה שהצדיק את הגישה של 'כור ההיתוך', אבל אולי בעצם יש שבעים גאולות" (פדיה, 2007, עמ' 89-90).

לדובב אינפורמציה שעד כה היתה חסומה או בלתי נגישה (פרלס, 1978, עמ' 45-56). וילפרד ביון, ובעקבותיו גם הוגים נוספים בתחום הקבוצות, כמו פוקס, יאלום ואחרים, כתבו רבות על התפקידים המוקצים בקבוצה. ביון טען כי ה"תפקיד" הוא הקול הקבוצתי שכל פרט בקבוצה לוקח על עצמו, או לחילופין תפקיד שחברי הקבוצה משליכים על הפרט. המנחה צריך להתייחס אל כל חבר בקבוצה כמייצג של קול קבוצתי, ולא רק כדובר של קולו האישי. בכתביו הבחין ביון בתפקידים שנעלים בקבוצה ומסכים סבל לפרטים הנושאים אותם, וכן בולמים את התפתחות הקבוצה כולה. יחד עם זאת הוא טען כי גם בלימה מעין זו עשויה לבטא תת מודע קבוצתי שיש להקשיב לו (ביון, 1992). אחרים שעסקו בתפקיד הנוקשה או הנעול חיפשו דרכים להגמישו (בנסון, 1992; זיו ובהרב, 2011). המנחה צריך להביא כל חבר בקבוצה למצב שבו הוא מודע ל"תפקידו" בקבוצה ב"כאן ועכשיו", וממנו ללמוד להבין את הדרך שבה הוא בנה את תפקידו הפסיכולוגי במשפחה. בנוסף, המנחה צריך "לבחון איתו באילו מצבים ה'תפקיד' משרת אותו טוב ונכון מכפי ששירת אותו בעבר, ובאילו מצבים תפקיד זה 'נועל' אותו וחוסם אותו מלהגיע לבחירה חופשית של התנהגותו" (זיו ובהרב, 2011, עמ' 33).

יעקב מורנו, אבי שיטת הפסיכודרמה, ביסס את מודל העבודה הפסיכודרמטית על טכניקה של חילוף תפקידים, משום שלטענתו זו מאפשרת לכל משתתף למצוא את האותנטיות שלו דרך כניסה לנעליהן של דמויות שעמן הוא נמצא בזיקות שונות בחייו, כולל בזיקת מחלוקת (ארצי, 1991). עוד מאפשר מורנו לחברי הקבוצה השותפים בפסיכודרמה לפתח אמפתיה עמוקה ל"אחרים" בחייהם, ולחברי הקבוצה השונים, באמצעות כניסה לנעליהם (Kellermann, 1992). בנוסף, חילוף התפקידים מאפשר לחלץ מצבים ותפקידים נעולים, ומזרים תנועה למקומות חסומים. הטכניקה של חילוף התפקידים מאפשרת לשחרר את מנגנון הנעילה, ולהרחיב את התודעה של בעל התפקיד בלי היומרה לשנותו.⁷ הפסיכודרמה מהווה במקרה זה כלי רב ערך. החשיבות של כלי זה אינה טמונה רק בהתרחשות שפוקדת את המשתתף היחיד, אלא גם במה שקורה לקבוצה כולה במהלך חילוף התפקידים, כאשר הידע הרב ממדי מחולץ במסגרת התהליך. במקרה שהוצג כאן, ראינו איך התגברה בקבוצה המודעות ל"אחר" ולתפקידו הנעול בעת התפילה, ונאסף ידע חשוב על ההתרחשות הסמויה של התפילה במרחב בית הכנסת. ניתן לראות כי בעת תפילה מתחוללות לעתים קרובות התרחשויות שונות בנפשם של המתפללים. מעבר ל"מקום" שאליו הם מכוונים את ליבם, הם עסוקים גם בבדיקת מקומם בעת התפילה הממוסדת בציבור. התפילה היא אפוא

7 "חלק מהמחשבה היהודית מעניקה לאדם את האפשרות לתפוש את התפקיד שהוא ממלא כיעור, ולקהילה מסוימת למצוא את ייעודה ושליחותה. גישה זו אינה מנסה להזיז את האדם מתפקידו, אלא לשאול - מה למדת לאורך השנים בתפקידך זה, האם תוכל ללמדנו? ובהקשר שלנו - ניתן לשאול בקבוצה: אנא פרוש בפנינו את הידע שלך בעניין התפילה והפוך להיות בעל תפקיד בקידומה - מבלי שתצטרך או תידרש להשתנות. האם אתה ממלא את ייעורך הייחודי ביחס לתפילה? אם לא - מה יקדם את ייעורך בעניין זה?" (לשם זינגר, בהכנה).

התרחשות קבוצתית-קהילתית, ולא רק רוחנית, המכוונת לשיח עם הקדוש ברוך הוא. אם ניתן היה לדובב כל אחד מן המתפללים בבתי הכנסת השונים ברחבי הארץ והעולם היהודי, היו נפתחים בפנינו עולמות שלמים שמהם ניתן היה לחלץ ידע רב על המתרחש בעת התפילה. ידע זה לא תמיד מקבל ביטוי גלוי בשיח ההלכתי אודות התפילה. עבודה שתחלץ את התחושות של אנשים בשעת התפילה תוכל להשפיע על השיח והדינאמיות של ההתרחשות ההלכתית עצמה, ואולי אף להשפיע על שיקולי הפסיקה ההלכתית גופא.⁸

את הגמרא ממסכת סוכה שפתחה פרק זה של המאמר מבאר הרב י' זולדן באופן הבא:

היו, אם כן, שלושה שלבים לתקנה: בתחילה היו הנשים נמצאות בפנים - לפי רש"י הכוונה בתוך עזרת הנשים - והגברים היו בחוץ, ברחבה של הר הבית ובחיל. כך הוא הסדר הראשוני, אך עדיין היה הדבר מביא לידי קלות ראש, ואז החליפו הנשים והגברים את מקומותיהם: תיקנו שהגברים יהיו בעזרת הנשים, והנשים תהיינה בחוץ. תקנה זו לא גרמה לשום שינוי פיזי במבנה הבית, אלא שעדיין היו מגיעים לידי קלות ראש. מסיבה זו בנו גזוזטראות, כדי שהנשים תהיינה למעלה, על הגזוזטראות, והגברים - למטה, בתוך העזרת הנשים. תקנה זו הביאה לכך שהנשים חזרו להיות במקומן שלהן, דהיינו: בעזרת הנשים (זולדן, תשס"ח).

מסתבר אם כן שהרעיון של חילוף המקומות הוא עתיק, אולם אם הוא נעשה באופן טכני, ללא קשב למקומו של האחר ולתפקידו השונה בתפילה, אין הוא מביא לשינוי.

יעקב וגור האש

הראוי להיות שליח ציבור

בספר שכבר קראנו בו, "פניני הלכה", נדרש הרב מלמד גם לשאלה מי ראוי להיות שליח הציבור ומהו תפקידו:

החזן מנהיג את התפילה. פעמים שכל הקהל אומר איתו את התפילה והוא קובע את הקצב, ופעמים שהוא לבדו אומר את התפילה והקהל עונים אחריו אמן, כבחזרת הש"ץ ואמירת הקדישים. לפיכך צריך שיהיה החזן הגון, בעל שם טוב, עניו, רצוי לחבריו, קולו נעים ורגיל לקרוא בתורה, בנביאים ובכתובים (תענית טז, א; שו"ע נג, ד). במיוחד יש להקפיד על כך בימים הנוראים ובימי התעניות, שאז אנו מתפללים ומתחננים לפני

⁸ וראו לדוגמה את השפעת מאבקן של נשות "קולך" על השיח המגדרי הסוער המתקיים בציונות הדתית: <http://www.kolech.org.il>

הקב"ה שימחל לנו על חטאינו ויצילנו מן הצרות ויקרב את גאולתנו. אם יהיה פגם בחזון, תפילת הציבור לא תעלה יפה (רמ"א או"ח תקפא, א). ובתפילות שבת ויום טוב, שבהם נוהגים שהחזנים שרים ומזמרים חלקים מהתפילה, צריכים להשתדל שהחזנים יהיו בעלי כישרון מוזיקלי וקול ערב (מלמד, 2001).

במרכז אחד מבתי המדרש שהנחיתי עם עמיתה קרובה, עמדו שלושה חלקים: חלק טקסטואלי, שכלל לימוד בחברותות ובמליאה בסוגיות תרבותיות ורוחניות הנוגעות לעשייה אישית וחברתית; חלק תהליכי, אשר שם את הדגש על עולמו הפנימי של המשתתף וחיבורו למשתתפים האחרים, לחברה הישראלית, למקורות הנלמדים ולתרבות היהודית, ונתן מרחב להתבוננות בהשפעה של הקריאה המשותפת על הפרשנות החדשה למקורות; וחלק יישומי, שכלל פיתוח וליווי של פרויקטים מעשיים בכלים מגוונים – רגשיים וטקסטואליים – בתמיכה של קבוצת עמיתים. במהלך השנה קיבל כל משתתף במה להצגת הפרויקט והדילמות המלוות אותו, וקיבל תמיכה וכלים חדשים שנועדו לעזור לו בזיהוי, בהתמודדות ובצמיחה.

באחת מפגישות החלק היישומי הגיע תורו של יעקב להציג את הפרויקט שלו. יעקב היה משתתף מבוגר, בשנות החמישים לחייו, גר צדק, דתי, אקדמאי, שעלה לישראל כעשור לפני כן. כבן לאב יהודי ולאם לא יהודייה הוא בחר להתגייר ולחזור בתשובה כשעלה לישראל. בארץ מוצאו הוא עבד כמרצה באוניברסיטה, ובישראל המשיך להרצות, הפעם בנושאים הקשורים ליהדות. בתקופה המתוארת הוא עוד לא מצא בדיוק את מקומו בארץ. בקבוצה בחר יעקב ללמד פרק ממסכת יומא:

"ויצעקו אל ה' אלהים בקול גדול" (נחמיה ט, ד).⁹ מאי אמור (מה אמרו)? אמר רב ואיתימא (ויש אומרים) רבי יוחנן: בייא, בייא! (לשון זעקה וקובלנא – רש"י) היינו האי דאחרביה למקדשא, וקליה להיכליה (זהו זה שהחריב את המקדש ושרף את ההיכל), וקטלינהו לכולהו צדיקי, ואגלינהו לישראל מארעהון (והרג את כל הצדיקים והגלה את ישראל מארצם), ועדיין מרקד בינן (ועדיין מרקד בינינו). כלום יבתייה לן אלא לקבולי ביה אגרא (האם לא נתת אותו לנו אלא בשביל שנקבל בעבורו שכר) – לא איהו בעינן. ולא אגריה בעינן (לא אותו אנו רוצים, ולא את שכרו אנו רוצים). נפל להו פיתקא מרקיעא, דהוה כתב בה "אמת" (נפל להם פתק מהשמים שהיה כתוב בו "אמת"). אמר רב חנינא, שמע מינה (למד מכאן): חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת. אותיבו בתעניתא תלתא יומין ותלתא לילואתא (ישבו

9 נוסח הפסוק במסורתנו שונה מעט: "ויצעקו בקול גדול אל ה' אלוהיהם".

בתענית שלושים ימים ושלושים לילות) מסרוהו ניהליהו (מסרוהו בידם). נפק אתא כי גוריא דנורא (יצא ובא כגור של אש) מבית קודשי הקודשים. אמר להו נביא לישראל: היינו יצרא דעבודה זרה (זהו היצר של עבודה זרה), שנאמר: (זכריה ה, ח) "ויאמר זאת הרשעה". בהדי דתפסוה ליה אשתמיט בניתא ממזייא (כאשר תפסוהו נשמטה שערה משער), ורמא קלא, ואזל קליה ארבע מאה פרסי (והרים קולו, והלך קולו ארבע מאות פרסה). אמרו: הכי נעביד? דילמא חס ושלום מרחמי עליה מן שמיא (איך נעשה? שמא חס ושלום מרחמים עליו מהשמים). אמר להו (להם) נביא: שדיוהו בדודא דאברא, וחפיוהו לפומיה באברא (זרקוהו בסיר של עופרת, וכיסו פיו בעופרת), דאברא משאב שאיב קלא (שעופרת שואפת את הקול, ונעמכת אותו מלצאת - רש"י), שנאמר (זכריה ה, ח) "ויאמר זאת הרשעה וישלך אתה אל תוך האיפה וישלך את אבן העופרת אל פיה". אמרו: הואיל ועת רצון הוא - נבעי רחמי איצרא דעבירה (נבקש רחמים על יצר העבירה) (של עריות - רש"י). בעו רחמי ואמסר בידיהו (ביקשו רחמים ונמסר בידיהם). אמר להו: חזו דאי קטליתו ליה לההוא - כליא עלמא (אמר להם: ראו, שאם תהרגוהו - יכלה העולם). חבשוהו תלתא יומי (כלאו אותו שלושה ימים). ובעו ביעתא בת יומא בכל ארץ ישראל ולא אשתכח (וחיפשו ביצה בת יומה בכל ארץ ישראל ולא מצאו). אמרי: הכי נעביד? נקטליה - כליא עלמא! (אמרו: איך נעשה? אם נהרגנו - יכלה העולם), ניבעי רחמי אפלגא - פלגא ברקיעא לא יהבי (נבקש רחמים למחצה) (כלומר: שיהא שולט באדם ליזקק לאשתו ולא אחרת - רש"י) - חצי בשמים לא נותנים). כחלינהו לעיניה, ושבקוהו (סמאו את עיניו בכחול¹⁰ ועזבוהו). ואהני דלא מיגרי ביה לאיניש בקריבתה (והועיל הדבר שאין האדם מתגרה בקרובותיו) (תלמוד בבלי, מסכת יומא, דף סט, ע"ב).

בלב האגדה התלמודית ניצבת הסכנה הכפולה הרובצת לפתחה של עבודת השם, כשהזירה שאליה היא "שולחת" היא זירת המעמד המכונן של התפילה בתקופת עזרה ונחמיה. הסכנה האחת היא זו שמשקפת מן התפילה האקסטאטית, שעלולה לנבוע מיצר עבודה זרה או להוביל ליצר שורף זה. האחרת היא הסכנה שתקפא עבודת השם, שהיא תתרוקן ממקור החיות ותהפוך למעשה מייבש, חסר השראה וכוונה. המתדיינים מקבלים משמים אישור לחששם בצורת פתק "אמת", שבו אלוהים "מודה" כי קיימת סכנה בעבודת השם האקסטאטית, העלולה להיות מלווה ביצר עבודה זרה, אולם יש לשים לב כי מתוך קודש הקודשים עצמו יוצא גור האש של יצר העבודה הזרה. יש כאן אפוא אמירה רדיקלית ביותר: העבודה הזרה יוצאת מבית קודש הקודשים, ואינה חיצונית לקדושה. היא מסוכנת, אך הלהט שבה חיוני, ומזכירה מבחינה זו

10 כחל - חומר לאיפור, נקרא גם "פוך".

את היצר המיני, שבלעדיו עלול העולם להיחרב, אך במינונים גבוהים ולא מבוקרים הוא עלול להוביל לחטא של גילוי עריות. הבחירה של יעקב בסיפור הזה לא היתה מקרית, ובהמשך הלך והתבהר היכן הוא פוגש אותו ואת חייו. יעקב סיפר כי בבחירתו הוא מבקש להשיג שתי מטרות: ללמד את המקורות בדרך קיומית שתיצור דיאלוג חי עם שומעיו, ולברוק מדוע הוא מתחיל דברים בסערה וכוח, ומסיימם בקול ענות חלושה. הוא לימד את הטקסט כהרצאה, בעברית מהוססת מעט. הלימוד שלו לא הצליח ליצור דיאלוג ער במיוחד, ובכל זאת דבריו היו מרגשים, בשל המקום שהוא בחר לקחת לעצמו, בזכות הידע הרחב שהפגין והרעיונות שהעלה. כיוון שהאופן שבו הוא לימד לא יצר קשר חי, החלו חברי הקבוצה להתנתק מעט. כשסיים ללמד, ביקש יעקב מהקבוצה משוב, וחבריה הפגינו עדינות ואהדה רבות כלפי יעקב שהיה יקר מאוד ללב רובם בשלב זה של המפגשים. הרושם שהתקבל היה שכעולה וגר יעקב מבקש להוכיח את יהדותו ואת ישראליותו, ושאיפה זו תופסת מקום מרכזי באופן הלימוד שלו. בדיעבד ניתן לומר כי ההתנתקות המסוימת של מאזיניו שחזרה במוכנים רבים את תחושת הנתק והבדידות שהוא עצמו חש, בקהילתו בפרט ובישראל בכלל. שאלתי אותו לגבי מטרתו השנייה – סוגיית הכוח המתפוגג לקול ענות חלושה – ובדקתי איתו מה יחסו לטקסט שהביא, והיכן הוא מוצא את עצמו בתוכו. יעקב אמר שהוא מזדהה מאוד עם גור האש. הצעתי לו לגלם בתרגיל דרמטי את גור האש, על פי העיקרון הקובע כי בפסיכודרמה ניתן להציג אירועים שלא התרחשו במציאות, ולומר מילים שלא נאמרו מעולם.¹¹

לנגד עינינו המשתאות הפך יעקב מאדם עדין נפש וחיזור פנים לגור אש הדומה לאריה. הוא התמלא עוצמה, שאגה, חן וכוח. לאחר שהכרנו יחד איתו את גור האש, אמרתי שנרמה לי שהוא מזדהה גם עם אלו שפחדים מארי האש, ומבקשים לסתום את פיו. אמירה זו ריגשה אותו והוא הסכים עם תוכנה. הצעתי לו לגלם בעת ובעונה אחת גם את גור האש השואג, וגם את הכוחות המשתקים אותו. הוא ניסה לשאוג ובמקביל סתם בחוזקה את פיו שלו. נשמע קול ענות חלושה. שאלתי: "האם יש עוד קולות שמשתקים את קולך?" "כן, הוא ענה, "אני שומע קולות ישראלים אשר אינם מקבלים אותי." ביקשתי מחברות הקבוצה להשמיע, על פי הנחיותיו, מקהלה של קולות משתיקים. הן התבקשו לומר משפטים משתיקים בעלי "אופי ישראלי" כמו: "מי אתה חושב שאתה?", "למה באת הנה?", "תהיה בשקט!", "אתה לא כמונו", ועוד. אז מינינו את אחת מחברות הקבוצה לתפקיד הכפיל שלו, ותפקידה היה לחזק אותו מול הקולות המשתקים מחד ומול סתימת הפה העצמית שלו מאידך. היא אמרה משפטים כמו: "אני יכול להשמיע את קולי", "יש לי מה לומר", "די, תפסיקו כבר", "זה מכאיב לי", ועוד. בשלב מסוים שבר יעקב את שתיקתו ופצח (כמעט בצעקה) בנאום מרגש מאוד: "אני שייך, אני מאמין, אני

11 מצב זה קרוי בשפת הפסיכודרמה "מציאות עורפת".

זקוק למרחב ולהכרה. אתם לא רואים?! שיניתי את אורחותי, אני מקיים את כל המצוות. אני חייב למצוא את החלק הפנימי העמוק שמתחבר לקהילה!" ואז הוא פצח בשירה עזת מבע של הפיוט "אנא בכוח"¹².

במאמרה על גלות הלב ואובדן הקול מספרת חוקרת היהדות חביבה פדיה כי רבי נחמן¹³ מתאר מצב שבו השפע כלוא בתוך מוחו של האדם, ונחסמת לו הגישה למה שיכול להחיות אותו: "יש נתק בין המוחין לבין הקיום. מחסום. ואז אנחנו עוזבים הכול: בוכים, צועקים, נאנחים - כלומר חוזרים לקול שלפני המילים [...] יש הכרח ברגע הזה בצעקה, כלומר בחזרה אל הקול שלפני המילים כדי להיוולד מחדש. דבר זה מקביל לצעקה הראשונית שבה הניס מחקרים פסיכולוגיים" (פדיה, 2007, עמ' 89).¹⁴

כמה שבועות לאחר המפגש הפסיכודרמטי הזה, ובעקבות השתתפותו בלימוד הבית-מדרשי בכלל, דיווח יעקב לקבוצה כי הציע עצמו כמועמד לתפקיד של שליח ציבור. לשמחתו, מועמדותו התקבלה בברכה, והוא החל לשמש את הקהילה בקולו המיוחד. במשך כל אותה השנה הוא למד בבית המדרש ושיתף את הקבוצה בידע העמוק והיצירתי שצבר במשך השנים בתחום היהדות. בנוסף הוא שיתף את חברי הקבוצה בנושאים רבים שבהם לא נגע עד אותה העת.

נדמה לי שסיפורו של יעקב מדגים עניין חשוב הקשור לעניין התפילה: כפי שציניתי בראשית המאמר, מנחי הקבוצות מבקשים לחלץ את הידע הקיים אצל כלל משתתפי הקבוצה, בלי להחמיץ או להשתיק ידע יקר המצוי לפעמים דווקא בשולי הקבוצה. במהלך השנה הפך יעקב למשתתף משמעותי ביותר בקבוצה, שינוי שעורר אותו לצאת גם מעמדת השוליים שתפס בקהילתו בפרט ובחברה הישראלית בכלל (בעיקר בשל עוברת היותו עולה וגר), ולהשמיע את קולו ברמה כשליח ציבור. שוחחתי עם יעקב שוב לקראת הכתיבה של מאמר זה, מספר שנים לאחר השתתפותו באותה הקבוצה, וזה מה שהוא סיפר:

אחותי נפטרה בראש השנה שעברה. מדי יום התפללתי שלוש פעמים קדיש בקהילות שונות. פעמים רבות הפכתי לשליח ציבור. מלבד זה, התחלתי לקרוא דף יומי והתחלתי ללמד יהדות במכללות שונות. בין היתר אני מלמד את ההלכה ואני נוהג לתרגם אותה לסיפור. החוויה בבית המדרש עזרה לי לעבור מתחושה של בידוד בקהילה לתחושה

12 השל כותב: "יש אקסטזה של מעשים, רגעים של זוהר שבהם אנו מתעלים - באמצעות מעשים שאין לעמוד בפני כוחם - אל מעבר לרצון שלנו, רגעים גרושים שמחה מתפרצת ועונג צרוף. התעלות כמו זו היא מתת חסד. השואף בכל לבבו ובכל נפשו לתת עצמו לאלוהים, והמצליח כפי יכולתו, שערי הגדולה נפתחים בפניו ונותנים לו להגיע אל מעבר יכולתו" (השל, תשס"ג, עמ' 283, ההדגשות במקור). נראה כי כאשר יעקב הצליח לחוש עצמו שייך וקיבל את עצמו הוא התפנה באופן עמוק ביותר לעבודת הקודש, שאיפשרה לו בהמשך לממש את יכולתו.

13 בתורה כא של ר' נחמן מברסלב, מתוך ליקוטי מוהר"ן.

14 עוד כותבת פדיה באותו מקום: "הערות עומק פילוסופיות יותר העניקה לו ג'וליה קריסטבה במחקריה ובהגותה".

של ערבות. בני ישראל ערבים ומעורבים זה בזה. זה היווה בעבורי תמריץ לשוב ולחפש עבודה משמעותית. העירוב שלי בחיי המשתתפות והמשתתפים הישראליות והישראליים, ו שלהם בחיי, עזר לי להרגיש חלק מהערבות הזו. רק כעת, בשנתיים האחרונות, אני חש את המעורבות בחיי הקהילה והעם היהודי, וזה בא לידי ביטוי ברמות שונות, בין השאר ביכולתי לקיים את ההלכה מתוך תחושה של שייכות.

פדיה רואה בתפילה נייר לקמוס רגיש החושף את ההיבט החברתי של החיים היהודיים: "יש כאן חשבון נפש אישי של כל אדם דתי עם עצמו: כיוון שהתפילה היא כמו ראי המשקף את מצב החיים הדתיים - היא מהווה אבן בוחן למצב של ההוויה הדתית בכללה. היכולת להתפלל או ערלות הלב הם גם אבן בוחן למצב חברתי" (פדיה, 2007, עמ' 80). במקרה המתואר, התהליך הקבוצתי חידד את הקשב של חברי הקבוצה ליעקב, וכמייצגים של כלל ישראל ויחסם לגר, הוא גרם להסרת ערלות הלב הלא מודעת שלהם כלפיו, ודרש מהם להאזין לקולו. קשב זה שחרר את קולו הבודד, המושקף והזר של יעקב, והפך אותו לקול חברתי לגיטימי. מהלך זה, שהגיע לשיאו בבקיעת התפילה הקבוצתית "אנא בכוח", עודד אותו בהמשך להפוך לשליח ציבור בקהילתו. על פי ביון, התפקיד הוא הקול הקבוצתי שהפרט בקבוצה לוקח על עצמו, או לחילופין התפקיד שחברי הקבוצה משליכים עליו. כזכור, ביון טוען כי תפקידו של הפרט הוא להעלות למודע צרכים, תובנות ומשאלות קבוצתיות (ביון, 1992), ולכן צריך המנחה לנסות להבין איך כל חבר בקבוצה מייצג קול קבוצתי, ואינו רק דובר של קולו האישי.

בתפילה משמש החזן כמעין שופר של הקול הקבוצתי. הרב מלמד כתב: "אם יהיה פגם בחזן, תפילת הציבור לא תעלה יפה", ואף על פי שלכאורה הוא התכוון לפגם במידותיו הרוחניות, דומה כי ניתן לדבר כאן גם על מידת היכולת של החזן לשמש כשופר לקול הקהילתי, הציבורי. כך ראינו איך לאחר שקולו של יעקב קיבל מקום במסגרת של קבוצת בית המדרש הישראלית-יהודית, הוא קיבל את הכוח הדרוש על מנת לשמש כצינור לקול הקבוצתי של כלל המתפללים בקהילתו. שליח הציבור אמור להוליך בקולו את התפילה, ואם הכלי שלו, או של הקהילה בפנייתה כלפיו, חסום, אין באפשרותו להוליך את התפילה.

תודעת הגוף

אֲדַנִּי שְׁפָתַי תִּפְתָּח וּפִי יִגִּיד תְּהִלָּתְךָ... יִהְיוּ לְרִצּוֹן אֲמָרֵי פִי וְהִגְיוֹן לִבִּי לְפָנֶיךָ יְהוָה צוּרִי וְגֹאֲלִי (תהלים יט, טו).

ברוגמא הבאה אנסה להעביר את המבט מהפן הבין-אישי הקבוצתי בתפילה, אל הפן התוך-אישי של המתפלל הבודד, בינו לבין עצמו וגופו. אבקש להדגים בעזרתה כיצד הקשב לגוף חושף זיכרונות וידע שיש להם נגיעה הלכתית.

1. הכמיהה ל"מְשִׁיב הָרוּחַ וּמורֵיד הַגֶּשֶׁם"

בקבוצה דומה, שהתקיימה שנה לאחר קבוצתו של יעקב, שלומית ביכתה את העובדה שאיננה מצליחה כבעבר להתכוון להיבט הרוחני של התפילה. הצעתי לה שנשחזר את ההתרחשות של אחת התפילות, לבחירתה. היא בחרה את תפילת שמונה-עשרה (תפילת העמידה), שאותה כמובן זכרה בעל פה. היא אמרה שלעתים היא מצליחה להתפלל מתוך חוויה רוחנית "כמעט חוץ-גופית", אולם לאחרונה היא לא מצליחה בכך. הזמנתי אותה לעצום את עיניה, לשוות לעיני רוחה את עצמה מתפללת, ותוך כדי כך להאזין לגופה. עקבנו אחר התחושות השונות שהיא חשה בגופה במהלך התפילה. היא חשה כאבים, נתקים ופיצולים בין אזורים שונים בגוף. הזמנתי אותה להשתחות על נתקים אלו. בעת שתשומת לב היתה מכוונת לגוף, היא הרגישה איך נשימתה נפתחת. היא ביקשה לעבור לתפילת הגשם, וחשה איך דמעותיה נקות ומרות. שבוע לאחר מכן היא סיפרה איך במקום להיאבק בניתוק בעת התפילה, היא הקשיבה לתחושות המתעוררות בגופה. היא אמרה שדווקא הקשב הזה יצר אצלה חיבורים מעניינים. עוד היא סיפרה שבמהלך השבוע היא החלה לחכות לתפילות, כיוון שחשה בהן חוויה רוחנית של הימצאות בתוך הגוף ובתוך התפילה כאחד. בנוסף היא דיווחה על חוויה של חיבור עמוק יותר לחיים. דבריה של שלומית מצאו הד אצל רבים מחברי הקבוצה, הדתיים והחילוניים. הסתבר שלסוגיה של התפילה והיכולת להיות נוכח בה בצורה מלאה או חלקית, יש הרבה מן המשותף עם השאלה על כלל ההתנהלות של אדם בחייו השוטפים.

מתיאור המקרה עולה כי הקשב לגוף ולנפש בשעת התפילה מוסר ידע חשוב על התפילה עצמה. התרבות היהודית נגעה בחיבור זה בעת עיצוב תפילת העמידה ובעת הדיון עליה. למעשה, ההתעכבות והקשב לשפת הגוף ולשפת הנפש בזמן התפילה השיבו את שלומית להבנה עמוקה הנעוצה בבסיס תפילת שמונה-עשרה המקורית: במסכת ברכות מוזכר הקשר בין שמונה-עשרה התפילות של תפילת העמידה לשמונה-עשרה החוליות של עמוד השדרה.¹⁵ תפילת העמידה מעוצבת ככוריאוגרפיה של ריקוד, הנע בין כריעות והשתחויות לעמידה דמומה וזקופה. הכלי הפסיכודרמטי הזה שב וחיבר את שלומית לגופה בעת התפילה, ובכך סייע לה לשוב אל

15 "אמר רבי הלל בריה דר' שמואל בר נחמני: כנגד י"ח אזכרות שאמר דוד ב'הבו לה' בני אלים' (תהלים כט), רב יוסף אמר כנגד י"ח אזכרות שבקריאת שמע. אמר רבי תנחום א"ר יהושע בן לוי כנגד י"ח חוליות שבשדרה" (מסכת ברכות כח, ב).

המרכיבים הטבועים באופייה המקורי של התפילה. ארליך טוען כי דווקא בתפילת העמידה, יותר מכל תפילה ליטורגית אחרת, נעשה שימוש בשפת הגוף. את ההסבר למגמה זו הוא מוצא במעמדה הדיאלוגי של התפילה ובהיותה דומה בכיטוייה המעשיים לשיח האנושי (ארליך, תשנ"ט). פדיה מבכה את גלות הנפש, את קפיאת ההלכה ואת הניכור הגובר כלפי התפילה:

הסכנה האורבת לפתחה של הדת החיה היא קריסה פנימית של תכנים ותחושות, בעוד שהצורות החיצוניות ממשיכות לפעול ולתפקד. עם זאת הלוא דת זקוקה לצורה, לטקס ולעיצוב [...] התפילה היתה ונשארה שאלת היכולת הנפשית של המתפלל: כל שאר הבעיות של התפילה כשלעצמה, כלומר התפילה כטקסט, עשויות להיפתר על ידי פרשנות [...] התפילה מעמידה לכל אדם אותה משימה קשה של הצורך להנשים אותה, לחיות ולהחיות אותה, לחזור על המילים הקבועות כך שתישמר החיות (פדיה, 2007, עמ' 84-85).

פדיה בוחנת נתקים שונים הנטועים בתפילה עצמה, כמו הנתק בין העתיק לחדש, בין לימוד החסידות לשירת החסידות ועוד, ומראה כי הם משפיעים על השתקת הקול והמוזיקה של התפילה. לטענתה, נתקים אלה הם שיוצרים את ההכרה התרבותית של התפילה. אולי כשיקוף של הפיצולים השונים המתקיימים בגוף התפילה, גם שלומית חוותה בשעת התפילה פיצולים בגופה, בין יד ימין ליד שמאל, בין הראש לגוף, ועוד, 16 וגם בין התפילה למחשבותיה השונות.

נראה כי בשעת התפילה מתעוררים פעמים רבות רגשות אשם על פיצולים מעין אלה, וכי הם מביאים לנתק רוחני של המתפלל מנוסח התפילה, ופוגמים בחוויית הדיאלוג שבה. במקרה שתואר להלן נראה כי דווקא הקשב של המתפללת לפיצולים שהתקיימו בגופה בעת התפילה, והכלתם, יצרו חיבור מחדש אל העצמי, והנחילו שקט שמתוכו יכלה לבקוע התפילה.

נפגשתי שוב עם שולמית, בערך חצי שנה לאחר שהיא החלה להאזין לגופה במהלך התפילות. היא סיפרה שהחגים של אותה שנה עברו עליה בטוב, והדבר שהפתיע אותה יותר מכול היה השלווה שבה היא קיבלה את המעבר מהחוויות הרוחניות של החגים לחיי היום יום. בשנים עברו פקדה אותה בתקופה זו תחושה של נפילה גדולה, אך בשנה זו בתום החגים המשיכה ללוות אותה החוויה של התרוממות הנפש והרוח, והיא לא התמלאה בתחושת ריקנות. ייתכן כי כל עוד היא החשיבה את התפילה כחוויה רוחנית, המנותקת מן הגוף ומשגרת החיים, בחלוף החג היא חשה את ריקנות הגוף, אך כעת, משהחלה להתפלל

16 קן דיכטוואלד הצביע על התפלגויות המתקיימות באדם. הוא הצביע על חמש התפצלויות מרכזיות, היוצרות נתקים בגוף ובנפש של האדם, ושעל פי הכרתו יש לעמול על האיזונים המיוחדים שלהם על מנת ליצור איזון בריא (דיכטוואלד, 2001, עמ' 32-46).

מתוך חיבור עמוק אל גופה, גם לאחר שהתפילה והחג הסתיימו, המשיך הגוף להכיל את הרטטים של חוויית הקודש.

אם כן, בדומה לחסימות שעליהן הצבענו קודם, הנוצרות לעתים בשעת התפילה מהיבטיה הקבוצתיים, גם בהיבט התוך-אישי של המתפלל היחיד נוצרות לעתים חסימות בשעת התפילה. הקשב לגוף ולנפש בעת ההתרחשות ההלכתית יכול אפוא לשנות את הדינמיקה המתחוללת בשעת התפילה.

דיון: בין מילוי החלל לפינויו

במאמר זה התייחסתי לתפילה כאל מקרה מבחן של ההתרחשות ההלכתית בהיבטיה הדינמיים השונים. ביקשתי להדגים כיצד התיאוריות והיישומים השונים של הנחיית הקבוצות והפסיכודרמה יכולים לפתוח צוהר להבנת ההתרחשות ההלכתית בשעת התפילה. בזכות ממד ההשתוות שבה, ההתרחשות הדינמית מאפשרת מבט-על לבחינת ההתרחשות ההלכתית. כללי המשחק של התהליכים הקבוצתיים דורשים התעכבות ורפלקסיה, המאפשרים לחלץ מתוך ההתרחשות ההלכתית קולות ורגעים חיים, שאינם מקבלים ביטוי בחיי היום-יום ובשיח ההלכתי הרווח. ככל אחד מהדיונים במאמר מיקדתי את המבט על היבטים אחרים של ההתרחשות: על הממד החברתי והקהילתי, על הממד הגופני והנפשי, על הניסיון לחלץ את הקול האוטנטי כדרך להשמיע את קולו של שליח הציבור, ועוד.

ההלכה מבקשת למלא חללים רבים בחייו של האדם הדתי, ואילו הנחיית הקבוצות והתהליך הפסיכודרמטי מבקשים לפנות חלל, על מנת לאפשר לאדם לגלות צדדים חדשים בעצמו, בחבריו לקבוצה, ואף בחברה הרחבה. פינוי החלל מאפשר תנועה מחודשת, קשב ודיאלוג, החסרים לעתים במעמד של ההתרחשות ההלכתית. הנחיית הקבוצות נותנת מכל של הוויה והתרחשות הדדית, ומציעה מתודה להבנתה, ואילו הפסיכודרמה היא כלי מקצועי שמנגיש את המשמעות, את הרצף בין העבר, ההווה והעתיד, והקשר בין הפרט לעולמו, הנושק ולעתים אף נגזר מעולמה של ההלכה. ראינו כי ההשתוות על ההתרחשויות ההלכתיות מדובבת רמות שיח שעל פי רוב נותרות סמויות ובלתי מדוברות, שהיא מאפשרת לשמוע ולהשמיע קולות שלעתים נדחקים לשולי התודעה וההשפעה ההלכתית, ומספקת הזדמנות לשלבם בשיח ההלכתי. היא מאפשרת לאסוף את הידע הקיים בחוויה של ההתרחשות ההלכתית, ואף לקרוא את הידע החדש הנוצר בעת תהליך ההקשבה לו. מכל הסיבות הללו הפסיכודרמה מהווה לטעמי כלי מוצלח (אם כי ודאי לא בלעדי) לתפישת ההתרחשות ההלכתית בעת התהוותה. בעזרתה יכול הפרוטוגוניסט להציג סוגיה שהוא רוצה לבחון, ולהיכנס להתרחשות פסיכודרמטית שתשלח אותו למקומות חדשים ולא צפויים.

בנוסף, דומה כי מתודה זו יכולה לסייע בבחינת החסימות שמתהוות לעתים בין ההלכה לבין ההולכים בדרכה.

אם נתייחס אל ההלכה כאל תודעה עמוקה, ולא רק פרקסיס ביצועי, נוכל לטעון כי כל ניתוק בין התודעה ההלכתית לביצועה יוצר חסימות שאינן מאפשרות לביצוע ההלכתי להתרחש באופן חי ויוצר. ניתן לראות כי הכלי הפסיכודרמטי יכול למלא תפקיד יצירתי וחינוכי ביותר בהחייאת ההלכה, משום שהוא רגיש ומכוון להתמודדות עם סכנת הקפיאה של ההלכה כמוצר תרבותי שמור (ארצי, 1991) אך דינמי, שיתמיד ויימשך ללא מחסום.

כאמור, התהליך הפסיכודרמטי מאפשר לאדם להשיב לעצמו ולהכיל חלקים מסוימים בקהילה, בהלכה ובו עצמו – את החלקים שהוא ניסה להשליך אל עבר "המחחרות" השונות של נפשו בעת ההתרחשות ההלכתית. "המציאות העודפת" שהפסיכודרמה מציגה מאפשרת, בנוסף, להרחיב את הבנת גבולותיה של ההתרחשות ההלכתית, שכן היא יוצאת מתוך סוגיה מדוברת ופונה לאסוף את מקורותיה השונים, הפזורים לעתים בזמנים שונים או במערכות יחסים שונות. יש ודאי מי שיראה בכך עבודה זרה, אולם לטעמי אל לנו "לסתום את פיו של גור האש".

בדברי לעיל לא נגעתי כמעט בהיבט האידיאולוגי של העבודה הפסיכודרמטית, ובהשפעתו על ההתרחשות ההלכתית, כפי שזו באה לידי ביטוי בעיקר בקבוצות קונפליקט.¹⁷ היישום של הידע הפסיכודרמטי נותן כלי רב עוצמה בידי איש המקצוע המיומן בשיטה זו, אך הוא זקוק גם לראייה המערכתית שמספקות התיאוריה והפרקטיקה של תחום הנחיית הקבוצות. כפי שראינו, הבנת הפן הקבוצתי חיונית לצורך הדיבוב הרב קולי של ההתרחשות ההלכתית.

אם כן, השילוב של פסיכודרמה עם שימוש מושכל בתיאוריה של הנחיית קבוצות יכול לתרום רבות להבנת ההתרחשות ההלכתית. ההשתתפות הפסיכודרמטית, כשהיא משולבת בראייה קבוצתית, יכולה לתרום לזרמים השונים של היהדות, שכן היא אינה טרודה בהתלבטות בין שינוי הלכתי לשימור, אלא מטה קשב לרחש ולזיקות השונות שנקמות בעת קיום ההלכה בין האדם לבין הספרות ההלכתית. מכאן יכול כל זרם להמשיך לגזור את הלכותיו.

בעשורים האחרונים שמענו פעמים רבות את הטענה שההלכה יוצרת סוג של אוטומטיזציה בהתנהגות האנושית (השל, תשס"ג, Soloveitchik, 1994). גם המחשבה שיש התנגשות בין בריאות הנפש לעולם ההלכה הושמעה (Hartman Halbertal, 2002). על פי רוב, הצעות התיקון שעולות במאמרים אלה כוללות ביקורת על האופן שבו מתייחסים אל ההלכה בימינו, וטענה כי

17 אפשר לשאול לדוגמה כיצד בא לידי ביטוי, בעת המאבק הקיומי נגד עקירת גוש קטיף, הפער בין השיח האידיאולוגי וההלכתי של הנהגת המחנה הכתום לבין השיח המבצעי, התכליתי והחילוני של הנהגת הצבא במאבק הזה. פער זה בא לידי ביטוי ברור באחת הקבוצות, בפסיכודרמה של אחד המנהיגים המובילים של המאבק הכתום; אפשר לשאול גם כיצד השפיעה המלחמה בעזה על ההתרחשות ההלכתית של חלק מהמשתתפים הפלסטינים בקבוצת המפגש הדו-לאומי, או כיצד היא השפיעה על מספר קבוצות האידיאולוגיה השמאלנית של משתתפים שונים, שהלכה שלמה נגזרה ממנה, ועוד. על כל זה אכתוב בהרחבה במאמר נפרד.

המקורות הקלאסיים שעסקו בסיפורי חיים תוך הפגנת רגישות אנושית לא היו נגועים בבעיית ההתאבנות וצרות האופקים שאנו פוגשים אצל מחברי ספרים ופוסקים טכניים בימינו. במאמר זה ביקשתי להציע מתודות עמוקות להיחלצות מן המבוכה הזו, שכן הכלים המגוונים של העבודה הקבוצתית והפסיכודרמטית יכולים לחשוף את החוויה של אנשי ההלכה (של שומרי המצוות מן השורה וגם של הרבנים והפוסקים) כבני אדם דינמיים החיים את חייהם ההלכתיים תוך מפגשים רבי פנים עם הסביבה ועם רחשי ליבם הפנימיים. בעזרת הכלים שהוצגו כאן ניתן להעלות תודעה אנושית ולזמן רגעים מסוג חדש, שיאפשרו לקבל הכרעות הלכתיות מחוץ לגבולות הקונבנציונליים של הספר ובית המדרש. כאשר פותחים את ההלכה לדיאלוג (שיכול אמנם לעתים להיות מתריס וכואב), הופכים אותה לחלק אמיתי מנפש האדם, ויוצרים יחס קרוב ואינטימי איתה. ברמה החברתית, כלים כאלה יכולים לאפשר התפתחות הלכתית מתמדת, בריאה והדרגתית, שתצמח "מלמטה", ותהיה מחויבת יותר להלכה כסוג של קרקע. ההלכה מתרחשת פעמים רבות בזירה הקהילתית. קבוצת ההנחיה מייצרת זירה שבתוכה גם האדם החילוני יכול לבוא לידי ביטוי, ולזכות במעמד של שותף התורם לעיצוב ההלכה בימינו, ואף נתרם ממנה. כלומר, המפגש הפתוח בקבוצה מאפשר גם לחילונים להפוך לשותפים מפרים בשיח ההלכתי, שיכול אז להפסיק להתפשט כגורם שבעיקר מאיים עליהם. המרחב הקבוצתי יכול לאפשר גם לקולה של האישה ולקולם של בני קבוצות שוליים מוחלשות שונות להשמיע קולם באופן ברור, שמעשיר ומעמיק את השיח ההלכתי.

הפילוסוף של החינוך יוסף שוואב מתאר את החובה של הפוסק ההלכתי לשקלל בכל פסיקה ארבעה מוקדים: השואל, מצוקותיו ומקומו בחיים; החברה שממנה הוא מגיע; החומרים ההלכתיים הרלוונטיים; ומעמדו וכוחו של הפוסק עצמו (אצל רוזנק, תשס"ט, עמ' 13). עולם הקבוצות יכול להעלות תרומה גדולה להבנת שניים ממוקדים אלו או יותר,¹⁸ שכן באופנים רבים הקבוצה מייצרת מרחב שמאפשר הדמיה ולמידה של התהליכים המדוברים והלא מדוברים המתקיימים במרחב הקהילתי שממנו הגיע השואל.

נוסף על כל אלה, ראינו שההלכה עצמה, מצדה, יכולה להפרות ולהעשיר את השיח של עולם הקבוצות והפסיכודרמה. במקרים רבים ההלכה נותנת כלי להשתנות על מרקם היחסים הבין-אישיים, ולפתיחת מרחבים אינסופיים של דקויות בין אדם לעצמו, לגופו, לאלוהיו ולסביבתו. בהקשר זה מרתק לבחון את הכלים המרכזיים של הפסיכודרמה ותחום הנחיית הקבוצות אל מול הלכות ואמירות שונות בתחום שבין אדם לחברו. "מצוות תוכחה", למשל, הכוללת הלכות לשון הרע והערפת המפגש פנים אל פנים על פני אהור באהור, מכילה כללים עדינים ויפים,

18 מוקד השואל, מצוקותיו ומקומו בחיים, ומוקד החברה שממנה הוא מגיע, שבאופן עקיף יכולה לשפוך אור גם על שני המוקדים האחרים ששוואב הציע (רוזנק תשס"ט).

המקבילים לאלה של ה"מפגש" בפסיכודרמה. עוד כוללת ההלכה ביטויים שמזכירים את עקרונות הפסיכודרמה, כמו "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו" (פרקי אבות ב, משנה ה), הכרוך בתודעה של החלפת תפקיד עם האחר; או "כל המבקש רחמים על חברו והוא צריך לאותו דבר, הוא נענה תחילה" (גמרא בק, צב), המעודד את האדם לפתח את היכולת להרגיש את תחושת האחר ולהתפלל במקומו; וכמובן הפסוק "בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" (ההגדה לפסח; שמואל א טו, ב), המקביל לתפקידו של הכפיל, ומעודד את מרחב ה"כאילו" שנפתח בפסיכודרמה. במצוות הברכות ניתן למצוא סוג של הזמנה להשתתף על כל חוויה חושית שהיא, וניתן לאתר גם במושגים כמו "עיון התפילה" את מוטיב ההשתתפות. את טקסי ההברלה והקידוש למיניהם אפשר לראות כפתיחה של מגוון חללים בזמן ובמרחב. התפילה בציבור מאתגרת ביותר בהיבט זה, שכן, כדברי הרב מלמד, יש דברים שמתקבלים רק בשעת התפילה בציבור, ולא בשעה של תפילת היחיד, עיקרון שיכול להוביל לחיפוש אחר הממד הרוחני והרליגינזי של התהליך הקבוצתי.

מקורות

אלאור, ר. (תשע"א). מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרכים כ"ב-כ"ג: דברים חדשים עתיקים: מיתוס, מיסטיקה ופולמוס, פילוסופיה והלכה, אמונה וריטואל במחשבה היהודית לדורותיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

ארליך, א. (תשנ"ט). כל עצמתי תאמרנה: השפה הלא מילולית של התפילה. ירושלים: מאגנס. ארצי, ע. (1991). פסיכודרמה. תל אביב: דביר.

ביון, ו"ר (1992). התנסויות בקבוצה: ומאמרים נוספים. תל אביב: דביר.

בנסון, ד. (1992). יצירתיות בעבודה עם קבוצות. קריית ביאליק: אח.

בראונינג, ט. (2000). עוצמת הרכות. תל אביב: מודן.

ברקוביץ, ד. (2008). געגועי ארץ: שבילים חדשים בגלות הארץ-ישראלית. ירושלים: בית אב.

דה מלאך, ד. ובארי בן ישי, א. (2009). "הקבוצתי הוא פוליטי: שילוב למידה מתהליכים קבוצתיים עם למידה על החברה ברוח הפרדגוגיה הביקורתית". מקבץ 14(1), 49-66.

דור-חיים, פ. (2011). קבוצה ודינמיקה קבוצתית בראי הפסיכולוגיה החינוכית. פסיכולוגיה עברית. <http://www.hebpsy.net/articles.asp?id=2574>

דיכטוואלד, ק. (2001). גופנפש: הקשר בין הגוף והאופי למען הבריאות השלמה. תל אביב: אלפא/זמורה ביתן.

- דלאל, פ. (2003). "סיפורם של שני תתי מודע, המסע מן הלא מודע הפרוידיאני אל הלא מודע החברתי הפוקסיאני". מקבץ 18(1), 61-78.
- השל, א"י (תשס"ג). אלוהים מבקש את האדם: פילוסופיה של היהדות. ירושלים: מאגנס.
- זולדן, י. (תשס"ח). הוספות ושינויים במכנה המקדש בשל שמחת בית השואבה ומעמד הקהל. אוחר מתוך <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=8010>
- זיו, י. ובהרב, י. (2011). מסע קבוצתי: המדריך למנחי קבוצות. תל אביב: גל.
- יאלום, א. ולשץ', מ. (2006). טיפול קבוצתי: תיאוריה ומעשה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- יעבץ, י"מ (ח"ת). ביטול יצרא דעבודה זרה ועריות-קריאה תלמודית: מסכת יומא דף סט. אוחר מתוך <http://www.daat.ac.il/chazal/maamar.asp?id=105>
- לשם זינגר, ש. (בהכנה). פתח לנו שער בעת נעילת התפקידים: על מקומה של תיאוריית התפקידים ויישומה הדינאמי בשיח השלום היהודי בזירה החברתית והפוליטית. לשם רמתי, ע. (2007). המסע להמסת המאסה. מגדל: רוזאל.
- מלמד, א. (ח"ת). פניני הלכה. אוחר מתוך <http://ph.yhb.org.il>
- (2001). פניני הלכה, יסודות הלכות תפילה פרק ב'. הר ברכה.
- (תשס"ג). מעלת המניין. אוחר מתוך <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur>. <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?cat=513&id=2003&q>
- נוב, א. ונוב, ד. (2004). כנפי רוח: פרקים בזהות, יצירה ויחסי גוף-נפש-רוח. ירושלים: סיהרא.
- פדיה, ח. (2007). "גלות הלב ואובדן הקול: אגירה והגירה". מסכת, ז, 79-97.
- פרלס, פ"ס (1978). גשטאלט מילה במילה: תראפיית התבנית. תל אביב: זמורה, ביתן, מודן.
- רוזנק, א. (תשס"ט). ההלכה כמחוללת שינוי: עיונים ביקורתיים בפילוסופיה של ההלכה. ירושלים: מאגנס.
- (בדפוס). התרחשות ועשיה בהלכה. בתוך א' רוזנק (עורך), ההלכה כהתרחשות: עיונים בפילוסופיה של ההלכה (עמ' 30-55). ירושלים: מאגנס.
- שרביט, י. (תשס"ב). "זהות ותולדות: מורשתו התרבותית של הרב יהודה לאון אשכנזי ("מניטו")". פעמים, 91, 105-122.
- שרת פורטר, ש. ושפירא, ב. (ח"ת). טבעה של קבוצה. אוחר מתוך <http://www.igroups.co.il/fullart.asp?art=37>
- Agazarian, Y. M. (1996). "Systems-Centered Therapy Applied to Short-Term Group and Individual Psychotherapy". *The SCT Journal: Systems-Centered Theory and Practice* 1(1), 23-34.
- Hartman Halbertal, T. (2002). *Appropriately Subversive: Modern Mothers in Traditional Religions*. Cambridge Ma.: Harvard University Press.

- Kellermann, P. F. (1992). *Focus on psychodrama*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Moreno, J. L. (1975). *Psychodrama*. New York: Beacon house.
- Soloveitchik, H. (1994). *Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy*. Brandeis University.